

**СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ**

У статті досліджено особливості сприймання, розуміння та оцінки педагогом особистості вихованця. Розкрито стійкі та однозначні категорії соціальної перцепції для позначення зовнішнього вигляду і поведінки людини, яку пізнають. Охарактеризовано механізми взаєморозуміння: ідентифікація, емпатія, рефлексія. Зауважено, що у навчально-виховному процесі важливе місце належить взаєморозумінню і взаємопізнанню двох об'єктів: педагога та вихованця.

Принципи навчання і виховання потребують стійких та визначених стосунків між педагогом та вихованцем. А це досягається за умови існування взаєморозуміння та взаємопізнання. Аналіз труднощів у навчально-виховному процесі показує, що в більшості педагогічних працівників недостатньо сформованою є соціальна перцепція – процес з активним зворотнім зв'язком, який обов'язково включає в себе розуміння. Образ людини, що формується у процесі сприйняття, несе інформаційне навантаження і відіграє регулюючу роль у процесах взаємодії, допомагає побудувати лінійну поведінку стосовно людини, яка є об'єктом сприйняття. Знання структури цих образів, їх об'єму, компонентів, ступеня усвідомленості полегшує процес навчання та виховання [1].

Доречно зауважити, що роль соціальної перцепції в життєдіяльності людини знайшла відображення у багатьох працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, вивчалися соціально-перцептивні характеристики спільної діяльності (Г. Андреєва, А. Коссаковски, М. Обозов, Х. Геджфел, С. Фрейзер, А. Хараш, П. Шихірев, А. Юревич); механізми соціальної перцепції, що обумовлюють ефективність взаємодії людей (В. Агеєв, О. Бодальов, І. Кон, Б. Паригін, Т. Хайдер, В. Ядов); проблеми підвищення точності міжособистісного сприймання, розвитку соціальної перцепції (А. Бандура, М. Герберт, М. Даннет, К. Девіс, О. Донцов, Г. Келлі, Дж. Кемпбелл, Р. Кричевський, К. Левін, Л. Петровська, З. Фрейд); особливості міжособистісного сприймання в різних сферах життєдіяльності, спілкування людини (Л. Гозман, Я. Коломінський, Р. Кричевський, С. Максименко, М. Пірен, В. Семиченко, В. Циба, Н. Чепелева, Ю. Швалб, Ю. Шерко тощо), зокрема, в наукових і виробничих колективах (Т. Базаров, В. Соловійов, А. Свенцицький), у спорті (Р. Кричевський, А. Марженя, Т. Миронова, М. Новіков), у педагогічному процесі (Е. Дубовська, Л. Савенкова, Т. Яценко) [2]. Але на сьогоднішній день проблема взаєморозуміння та взаємопізнання двох об'єктів: педагога та вихованця потребує детальнішого вирішення. Метою даного дослідження є аналіз особливостей сприймання, розуміння й оцінки педагогом особистості вихованця.

Термін "соціальна перцепція" був запропонований Дж. Брунером. У загальному вигляді він означає формування у свідомості людини образу іншого. Дослідження соціальної перцепції зосереджені на вивченні двох блоків проблем: аналізі особливостей суб'єкта й об'єкта міжособистісного сприймання й аналізі його механізмів. Соціальна перцепція є передусім пізнавальним процесом. Невід'ємною частиною будь-якого соціально-перцептивного процесу є емоційно-мотиваційний та поведінковий аспекти життєдіяльності особистості [3: 95]. Зміст поняття "соціальна перцепція" включає сприймання не тільки фізичних властивостей об'єкта, а також його внутрішніх характеристик: намірів, думок, здібностей, емоцій, установок, цінностей тощо.

Специфічними рисами соціальної перцепції є те, що:

а) соціальний об'єкт не пасивний, не байдужий до того, хто його сприймає; тут виявляється так звана "подвійна суб'єктність" – взаємне сприймання і пізнання, коли для побудови стратегії взаємодії беруться до уваги не тільки потреби, мотиви та настанови власні, але й іншого;

б) впливаючи на об'єкт сприймання, перцептор прагне трансформувати уявлення про себе в сприятливий для своїх цілей бік;

в) увага суб'єкта зосереджена не на моментах породження образу як результату відображення реальності, що ним сприймається, а на змістових і оцінних інтерпретаціях об'єкта сприймання, в тому числі і причинних;

г) сприймання соціальних об'єктів характеризується більшою злитістю пізнавального та емоційного компонентів, більшою залежністю від мотиваційно-сислової структури суб'єкта, що сприймає [4].

Як зазначає П. Шихірев, у процесі соціальної перцепції, по-перше, значно більше уваги приділяється внутрішньому змісту (наміри, ставлення тощо), ніж зовнішній формі об'єкта; по-друге, процес соціальної перцепції має властивість реципрокності (взаємності); по-третє, перцептор у силу подібності з об'єктом перцепції (іншою людиною) може робити висновки за аналогією.

Суттєвим проявом специфіки власне соціальної перцепції є також її рефлексивний характер. Адже загальновідомо, що рефлексія – це специфічна властивість пізнання людини людиною, коли суб'єкт пізнання різними засобами реконструює у власній свідомості елементи внутрішнього світу інших

людей – об'єктів сприймання [4]. Ці елементи включають, перш за все, настанови, ставлення, емоційні стани, цілі діяльності особистості – об'єкта пізнання.

Таким чином, соціальна перцепція є не стільки власне сприйманням, скільки всією сукупністю когнітивних процесів, які забезпечують сприймання і пізнання особистості чи групи. Невід'ємними складовими соціальної перцепції, окрім когнітивної (пізнання як сукупності уявлень про соціальний об'єкт, розуміння його як раціонально-логічне пояснення; прогнозування його станів і процесів), є:

- емоційна (емпатія, співчуття, співпереживання);
- діяльнісна (поведінкова, конативна);
- мотиваційна (відображає ступінь ідентифікації суб'єкта з об'єктом, визначає специфіку діяльнісного і емоційного компонентів та має регулятивний вплив на поведінку суб'єкта через знання про те, як зорієнтований у певних ситуаціях об'єкт сприймання) [5; 6].

З іншого боку, в структурі соціальної перцепції виокремлюють:

- суб'єкт сприймання (група, особистість);
- об'єкт сприймання (група, особистість);
- власне процес сприймання;
- внутрігрупове сприймання;
- зовнішньогрупове сприймання;
- безпосередній результат цього процесу – індивідуалізований (груповий) образ соціально значущого об'єкта [6; 4].

Залежно від особливостей суб'єктів і об'єктів соціальної перцепції розглядають такі її різновиди:

- внутрішньогрупове міжособистісне сприймання, специфічними характеристиками якого є сприймання статусу особистості в групі, загальна оцінка особистості чи окремих її рис, сприймання внеску особистості в спільну діяльність;
- сприймання особистістю власної групи, її статусно-позиційної і ціннісно-нормативної структури; цілей і завдань спільної діяльності, прогнозування її успішності, референтності тощо;
- сприймання особистістю іншої групи як певної цілісності, сприймання різниці між власною та іншою групами тощо;
- міжособистісно-міжгрупове сприймання, тобто сприймання певних осіб, що належать до іншої групи;
- сприймання групою одного з своїх членів, його прийнятність для групи, оцінка його ділових, комунікативних якостей тощо;
- групове сприймання представника іншої групи як особистості, що має неповторні індивідуально-психологічні риси;
- міжгрупове сприймання на основі соціальної категоризації (розподілу людей на групи), соціальної ідентифікації (зарахування себе до певної групи чи категорії) тощо;
- сприймання групою самої себе (групове самосприймання) як єдиної і унікальної цілісності [5].

Така класифікація відображає широке розуміння сприймання соціальної сфери та інших людей, а саме: сприймання і пізнання членами групи один одного та членів іншої групи; сприймання себе, своєї групи, іншої групи; сприймання групою свого члена та членів іншої групи. При цьому виокремлюються три класи соціальних об'єктів соціальної перцепції: інша людина, група, ширша соціальна спільнота. Відтак, залежно від співвідношення об'єкта і суб'єкта, говорять про міжособистісне сприймання, в якому, у свою чергу, виокремлюють самосприймання і сприймання інших осіб та міжгрупове сприймання [4].

У психолого-педагогічній літературі [7; 8; 9; 10] знайшли відображення різні аспекти вивчення соціально-перцептивних умінь, зокрема, їх сутність та структура. Так, процес сприймання педагогом особистості вихованця включає вміння правильно сприймати і визначати за виразом обличчя людини, за її рухами, діями і вчинками, а також мовленнєвими реакціями психічний стан і емоційні переживання цієї людини, вміння швидко прочитувати різного роду реакції вихованців на той чи інший педагогічний вплив і перебудовувати свої дії і поведінку на основі одержаної інформації; вміння спостерігати, "бачити" і швидко оцінювати педагогічну ситуацію, труднощі у своїй діяльності і діяльності учнів [9; 25].

Основними джерелами формування уявлень про особистість іншої людини є її зовнішність, поведінка і діяльність. Для позначення зовнішнього вигляду і поведінки людини, яку пізнають, у дослідженні з соціальної перцепції [7; 8; 11; 12] склались досить стійкі та однозначні категорії, а саме:

- фізичний вигляд/обличчя, що вступає як складний багатомірний об'єкт, окремі елементи якого відрізняються різною мірою інформативності; жести, які дозволяють зробити висновок про бажання учня, його стан, про ставлення до подій, предметів, інших людей; постава і типові пози, які значною мірою передають ставлення до іншої людини; хода, в якій знаходиться вираження загальний стан учня, в першу чергу його екстра- чи інтровертність; голос та мовлення, які відіграють значну роль у створенні враження про учня;

- оформлення зовнішності (одяг, зачіска, прикраси);
- засоби виразної поведінки, що, відповідно до наукових тверджень, мають функції створення образу партнера по спілкуванню, функції впливу і управління міжособистісними стосунками у спілкуванні.

Важливо зазначити, що значну роль у спілкуванні відіграють відбиття і психологічна інтерпретація тих рухів, які людина виконує у зв'язку із завданнями, що впливають із її діяльності та сигналізують іншим про її емоційний стан, наміри, про володіння певними навичками, про ступінь розвитку тих чи інших звичок.

Аналіз досліджень показує, що формування вміння соціальної перцепції потребує розвинутої в педагога уважності як своєрідного педагогічного вміння [13]. Уважність проявляється в особливому ставленні до людей, у особливій спрямованості особистості на інших людей. І. В. Страхов вказує, що це вміння виражається в здатності спостерігати психічний стан інших людей [14: 4].

Розуміння людиною інших людей розглядається як когнітивне явище, що пов'язане з певним ставленням і поведінкою, котрі спрямовані на цих людей. Кожен із партнерів по взаємодії враховує не тільки свої власні потреби, мотиви, а й відповідні запити іншого. Це відбувається за допомогою таких механізмів взаєморозуміння як: ідентифікація, апатія, рефлексія.

Більше ста років тому німецький філософ Дільтей стверджував, що спостереження за людськими істотами відрізняється від спостереження за іншими об'єктами, оскільки в першому випадку спостерігач може проникнути в життя об'єкта шляхом співчутливої інтроспекції. Дійсно, без деякого розуміння внутрішньої сутності людини важко сподіватись на взаєморозуміння. Щоб зробити висновок про внутрішні переживання людини, потрібно, залишаючись самим собою, стати на мить кимось іншим і, можливо, навіть солідаризуватись з ним. Ідентифікація в соціальній перцепції – це ототожнення індивідом своєї особистості з особистістю іншого індивіду. В основі цього феномену лежить механізм порівняння предметів, образів, явищ. Ідентифікація як цілеспрямований процес закінчується визначенням схожості – різниці між двома особистостями у свідомості кожної з них [1].

Існує тісний зв'язок між ідентифікацією та іншим близьким за змістом явищем – емпатією. Переживання людини не залишається непоміченим іншими людьми, що характеризує важливу людську здібність: співчуття, співпереживання, співчуття. Відгук однієї людини на переживання іншої людини називають емпатією. Як феномен міжособистісного контакту емпатія безпосередньо регулює поведінку людей і визначає етичні якості людини. У процесі емпатичної взаємодії формується система цінностей, яка в подальшому визначає поведінку людини по відношенню до інших людей.

Вираженість емпатії і її форма залежать як від природних особливостей особистості, наприклад, від темпераменту, загальної чуттєвості (сенситивності), так і від умов виховання, життєдіяльності людини, її емоційного досвіду. Емпатія виникає і формується у взаємодії, у спілкуванні. В основі цього процесу лежить механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації. Емоційна форма емпатії, як правило, виникає при безпосередньому сприйманні переживань іншої людини [1].

Але і ідентифікація, і емпатія потребують розв'язання одного питання: як буде "той, інший", тобто, партнер по спілкуванню, розуміти мене. Процес розуміння ускладнюється явищем рефлексії. Зрозуміти іншого означає усвідомити його ставлення до себе як до суб'єкту сприймання. Рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, але і виявлення того, як інші сприймають і оцінюють, розуміють того, хто "рефлексує", його індивідуальні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення. У складному процесі рефлексії є, як мінімум, шість позицій, що характеризують взаємне відображення суб'єктів: сам суб'єкт, яким він є в дійсності; суб'єкт яким він бачить самого себе; суб'єкт, яким його бачать інші; і ті ж самі позиції, але з боку іншого суб'єкту рефлексії. Сприйняття людини людиною можна порівняти з подвійним дзеркальним відображенням. У процесах спілкування ідентифікація і рефлексія завжди виступають в єдності [1].

Необхідно вказати, що у психолого-педагогічних дослідженнях виділяють типи і рівні ідентифікації. Так, у працях В. Собкіна [15] вивчаються "прийняття ролі" ("холодне" входження в позицію іншого) і співпереживання ("тепле" проникнення) як два типи ідентифікації.

У теоритичній концепції соціальної перцепції, що розроблена Р. Л. Кричевським, визначаються три рівні ідентифікації, а саме: перший – спостерігається бажання суб'єкта в чомусь слідувати значущому іншому, другий – проходить деяке уподібнення в поведінці, в змінах характерологічного плану, третій – значущий інший виступає для суб'єкта ідентифікації як своєрідний регулятор його поведінки. Слід зазначити, що другий, і особливо третій рівні ідентифікації означають прийняття суб'єктом позиції значущого іншого.

Розуміння особистості учня як суб'єкта спілкування залежить від сукупності внутрішніх умов розвитку особистості педагога (вік, стать, спеціальність, досвід пізнання інших людей, індивідуально-психологічні особливості). У зв'язку з цим потрібно зазначити наступне:

- перцептивні вміння педагога вдосконалюються залежно від формування його особистості, зокрема, зростає глибина бачення різних емоційних станів й переживань людини, формується вміння співвідносити ці стани з об'єктивними змінами в педагогічній ситуації;

- збільшення обсягу елементів – ознак, що оцінюються педагогом, забезпечується зростанням його професійного досвіду, водночас розширюється оцінка значущості цих елементів (простий перелік елементів-ознак поступається місцем виділенню серед них типового, неповторного і своєрідного для певної людини);
- розуміння педагогом учнів залежить від його особистісного досвіду переживань, що нагромаджуються в процесі спілкування з дітьми; від ставлення до ситуації, яка викликала дані переживання і того смислу, який він вносить у цю ситуацію, від умов спілкування в процесі спільної діяльності;
- педагоги як чоловічої, так і жіночої статі повніше характеризують осіб своєї статі, у той же час спостерігається підвищена увага до окремих проявів експресивної поведінки, зовнішнього вигляду і внутрішніх особливостей в оцінці учнів протилежної статі;
- педагоги-жінки всі якості особистості вихованця фіксують частіше, ніж чоловіки (за винятком ставлення до праці);
- педагоги гуманітарного циклу частіше, ніж педагоги політехнічного циклу, фіксують усі якості учня (за винятком ставлення до праці).

Отже, проаналізувавши процес соціальної перцепції, можна стверджувати, що сприймання, розуміння та пізнання педагогом особистості вихованця є важливим фактором навчально-виховного процесу. Формування цих умінь у педагога допомагає краще пізнати особистість за її зовнішністю, поведінкою та діяльністю, а також полегшити процес навчання та виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодалев А. А. Личность в общении. Избранные труды. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.
2. Худякова В. І. Соціальна перцепція як чинник оптимізації управлінської діяльності керівника середньої загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05. – К., 2003. – 20 с.
3. Карамушка Л. М. Психологічні основи управління в системі середньої освіти : навч. посібник. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 180 с.
4. Психологический словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
5. Андреева Г. М. Психология социального познания : учеб. пособие для студентов психол. и пед. спец. вузов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
6. Андреева Г. М. Яноушек Я. Общение и оптимизация совместной деятельности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 302 с.
7. Базилевская Л. С. Формирование социально-перцептивных учений у студентов педагогических вузов : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук. – Минск, 1984. – 19 с.
8. Бодалёв А. А. Восприятие и понимание человека человеком. – М. : Педагогика, 1983. – 271 с.
9. Ершова Л. Д. Особенности восприятия учителем личности ученика : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук. – Л., 1973. – 25 с.
10. Кондадьева С. В. Учитель – ученик. – М. : Педагогика, 1984. – 80 с.
11. Бодалёв А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности. – Л. : ЛГУ, 1970. – 134 с.
12. Кукосян О. Г. Профессия и познание людей. – Ростов н/Д : Ростов гос. ун-т, 1981. – 157 с.
13. Страхов И. В. Воспитания внимания у школьников. – М. : Учпедгиз, 1958. – 127 с.
14. Страхов И. В. Психология внимания. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1968. – 51 с.
15. Собкин В. С. К формированию представлений о механизмах процесса идентификации и в общении // Теоритические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар : МВССО РОФСР; Кубан. гос. ун-т, 1975. – С. 55–57.

Матеріал надійшов до редакції 18.12. 2009 р.

Лизун И. Ф. Социальная перцепция как важный фактор учебно-воспитательного процесса.

В статье исследуются особенности восприятия, понимания и оценки педагогом личности воспитанника. Раскрыты стойкие и однозначные категории социальной перцепции для обозначения внешнего вида и поступков познаваемого человека. Охарактеризованы механизмы взаимопонимания: идентификация, эмпатия, рефлексия. Отмечено, что в учебно-воспитательном процессе первостепенным являются взаимопонимание и взаимопознание двух объектов: педагога и воспитанника.

Lyzun I. F. Social Perception as Important Factor of Educational Process.

The article deals with peculiarities of perception, understanding and evaluation of the pupil's personality by the pedagogue. Constant and defined categories of social perception used to mark person's appearance behaviour have been revealed. The mechanisms of mutual understanding (identification, empathy, reflection) are characterized. It also deals with the significant place of mutual understanding and mutual acquaintance of two objects: teachers and pupil in educational process.